

Trendi in problemi družbenoprostorskih sprememb**

Kot širše izhodišče in usmeritev te razprave jemljem teoretično koncepcijo družbenoprostorskega razvoja, ki sem jo obširneje pojasnil predvsem kot protislovnost procesov individuacije (osamosvajanja, diverzifikacije) in globalizacije (povezovanja, homogenizacije) v prostoru že drugod (Mlinar, 1994). Če se namreč ne zadovoljujemo le z arbitrarnim *nizanjem* različnih trendov,¹ ki jih lahko izkustveno identificiramo v kompleksu družbenoprostorskih sprememb, potrebujemo celovitejšo zasnovo, ki je lahko zadosti inkluzivna le, če jo oblikujemo na temu primerni abstraktni ravni. Zato v nakazanem pojmovnoteoretskem okviru razkrivam določene pravilnosti, ki so lahko podlaga za predvidevanja (ne le napovedovanja) družbenoprostorske preobrazbe v prihodnosti in hkrati za opredeljevanje smeri in dometa zavestnega poseganja države in drugih akterjev v te spremembe.

Pri tem ne ostajam v okviru prevladujoče prakse, tako da bi se omejeval le na pojasnjevanje pojavov oz. sprememb znotraj konstantnih teritorialnih enot, temveč hkrati tudi te enote (njihovo nastajanje in razkrajanje) upoštevam kot sestavino dinamike, ki je predmet pojasnjevanja. To pomeni, da ne sprejemam niti Slovenije v celoti niti njenih *teritorialnih subsystemov* niti njene *hierarhične strukture* niti sektorske razcepljenosti (funkcionalnih področij) kot nekakšne apriorne danosti, temveč vse to pojasnjujem v spreminjanju, ki ima svoj skupni, teoretsko eksplicirani imenovalc.

Nekateri značilni trendi in problemi

Presežena merila razvoja

Skorajda neopazno so temeljne razvojne preokupacije, ki so bile v ospredju po drugi svetovni vojni – industrializacija, deagrarizacija, urbanizacija – spremenile svoj »predznak« in izgubile svoj pomen kot merila družbenega razvoja. Visok delež zaposlenosti v industriji je postal kazalec zaostajanja, ne pa razvoja; tako v svetu kot pri nas pa stopa v ospredje proces deindustrializacije. Zmanjševanje deleža kmečkega prebivalstva (deagrarizacija) se približuje svoji zgornji meji in ne more biti pomembnejša razvojna sprememba in perspektiva. Že spoznane negativne posledice množične urbanizacije kot tudi alternativne možnosti poselitve, ki jih omogoča nova tehnologija z vidika prometa in telekomunikacij, pa tudi v tem pogledu vodijo do radikalnega prevrednotenja in preusmeritve. Teritorialna deli-

* Dr. Zdravko Mlinar, akademik, redni prof. na FDV v Ljubljani.

** Objavljamo skrajšani prispevek avtorja na konferenci Strategija družbenega razvoja in razvoj družboslovnih raziskav, MZT, Bled 10–12. november 1994. Celotno gradivo konference bo objavljeno v knjigi Veljko Rus (ured.), Slovenija po letu 1995, v okviru knjižne zbirke Teorija in praksa (1995).

¹ V tem smislu so sicer popularni pisci kot npr. Toffler, Naisbitt, Popcorn in drugi že predstavili sicer vsebinsko bogato izkustveno zasnovano sliko dolgoročnih trendov sprememb (med njimi pa jih več zadeva tudi spremembe prostorske organizacije družbenega življenja). Vendar jim pri tem ni uspelo identificirati njihove skupne *teoretske* podlage.

tev dela prehaja okvire nekdanjega temeljnega nasprotja med mestom in podeželjem. Tako se vprašanje prevlade in podrejenosti danes zaostre bolj v mednarodnem merilu in konec koncev predvsem z vidika odnosov med »svetovnim jedrom«, »semiperiferijo« in »svetovno periferijo«! V ospredju sta internacionalizacija in globalizacija proizvodnje in potrošnje.

Slovenske posebnosti in evropska (univerzalna) merila

Eden od osrednjih programov »evropskega združevanja«, ki jih je uvedla Evropska skupnost, zadeva proces homogenizacije (t.i. »tristo ukrepov za homogenizacijo«). S tem naj bi presegli teritorialno izključnost posameznih držav zaradi neskladnosti in nezdružljivosti njihovih *standardov* glede tehnologije, pa tudi v izobraževanju, zdravstvu (npr. glede priznavanja diplom, kvalifikacij) ipd. (Mlinar, 1992). V tem smislu bo tudi Slovenija neizogibno *izgubljala* oz. se bo morala odpovedati nekaterim svojim posebnostim, ki so do zdaj preprečevale ali oteževale prostorsko mobilnost ljudi ter kombiniranje dobrin in idej, ki je podlaga inovativnosti in razvoja. V določenem smislu bo šlo za ponovitev homogenizacije, ki je že bila dosežena znotraj državnih mej, le da bo zdaj uveljavljena v širšem, evropskem merilu. Lahko bi rekli, da je pred nami prehod od partikularne k bolj splošni homogenizaciji.

Tako lahko pričakujemo, da bo vse manj tistih slovenskih posebnosti, ki so apriorno izključujoče do drugih. Vse bolj pa se bodo uveljavljala *evropska in splošna merila* vzajemne dostopnosti, ki bodo hkrati omogočala tako večjo tekmovalnost kot tudi večjo sestavljivost mednarodno standardiziranih sestavin. Oboje pa bo navajalo akterje – v tako odprtem prostoru – k večji *inovativnosti*.

Slovenija bo torej

a) po eni strani izgubljala predvsem nekatere svoje posebnosti (razločevalne značilnosti), ki so se izoblikovale v stoletjih na podlagi relativne *izoliranosti*, hkrati pa

b) bo – kot celota in po posameznih delih – še dosti bolj uveljavljala svoje posebnosti, s katerimi bo izražala svoje zemljepisne (naravne) in človeške primerjalne prednosti, torej na podlagi *povezanosti* v širšem prostoru.

V evropskem in svetovnem merilu torej ne bo šlo preprosto le za homogenizacijo in uniformnost, temveč hkrati tudi za še večjo diferenciacijo. Povečana dostopnost Slovenije za druge bo hkrati pomenila *več iskanja posebnih in edinstvenih prednosti* tako glede na naravne (zgodovinske) posebnosti kot glede na vsakokratno človeško ustvarjalnost.

Pri vsem tem pa vendarle ostaja odprto temeljno vprašanje, ali bo homogenizacija (standardizacija) na tehničnogospodarskem področju posegala tudi na družbenokulturno področje. Ali ne bo s tem ogrožena tudi nacionalna identiteta Slovencev?² Ali bo potem, ko je že prišlo do jezikovnega poenotenja znotraj Slovenije (uveljavitev standardnega knjižnega jezika na račun raznovrstnosti dialektov), mogoče preprečiti spontane težnje podobne usmeritve v evropskem merilu?

² To seveda ni samo naš problem, saj se z njim spopadajo tudi v drugih (evropskih) državah. Evropska unija hkrati uveljavlja dva programa, tako homogenizacijo kot tudi določene ukrepe za ohranjanje teritorialne kulturne raznovrstnosti. Vendar praksa delovanja Evropske unije kaže, da se iz ekonomskih interesov in pragmatičnih razlogov dejansko odreka tej raznovrstnosti (zaradi stroškov in »nepraktičnosti« npr. ne zagotavljajo enakopravne vloge jezikom vseh narodov držav članic EU). Zato je težko sprejeti razlago, da sta tehničnogospodarska povezava in družbenokulturna identifikacija dve povsem ločeni področji (Poche, 1992). To pa obravnavani problem še bolj zaostre.

Teritorialna zaprtost in izključnost nacionalnih držav (kot so jo politologi izražali s t.i. »modelom biljardnih krogel«) ne moreta biti vzorec prostorske organizacije za prihodnost. Tudi Slovenija se ne bo mogla izmakniti temeljni preobrazbi oz. prestrukturiranju, ki ga lahko označimo kot prehajanje od relativno sklenjene in notranje homogene *teritorialne skupnosti* k množstvu medsebojno križajočih in delno prekrivajočih se *transnacionalnih omrežij*, ki se ne iztekajo v kakršni koli teritorialni celoti.³ To pomeni, da bomo v prihodnjih desetletjih v brezštevilnih pojavnih oblikah prepoznavali odmikanje od znane teritorialne organizacije, ki temelji na prostorski *bližini* in *strnjenosti* (*kontigviteti*), ki sta pogoj za notranjo homogenizacijo teritorialnih enot in njihovo (raz-)ločevanje navzven.

Slovenija se je danes znašla v paradoksalnem položaju, da je po eni strani udeležena v zaostrenih nasprotjih glede meje,⁴ po drugi strani pa se hkrati vključuje v programe EU, ki vodijo k odpiranju in odpravljanju mej.

V primerjavi s prevladujočimi stališči v dnevni politiki se zdijo z vidika razvojnih trendov sedanja nasprotja s sosednjima državama manj pomembna, kot pa je tisto, kar bo sledilo v naslednji fazi uresničevanja evropskega povezovanja. Medtem ko gre z vidika sedanjih nasprotij s Hrvaško in Italijo za nekaj zaselkov in za določeno število zgradb nekdanjih optantov na (sicer zelo občutljivem) obrobju Slovenije, pa bo v drugi fazi šlo za dosti *večjo penetracijo* Evropejcev, tako sosedov kot drugih državljanov članic EU. Pri tem ne bo šlo le za razpršeno naseljevanje tujcev, temveč je še bolj verjetno, da se bodo – vsaj za določeno obdobje – oblikovale tudi *enklave priseljencev* na določenih, najprivlačnejših lokacijah.⁵

Čeprav je bil trend etnične heterogenizacije Slovenije, ki so jo kazali podatki iz statističnih popisov prebivalstva v nekdanji Jugoslaviji (za vse zvezne enote) po II. svetovni vojni, po razpadu države prekinjen, ne moremo računati, da je s tem ta proces dokončno ustavljen. Nasprotno, v prihodnosti lahko pričakujemo, da se bosta ob vse večji odprtosti mej (vsaj znotraj evropske celine) še povečala *diverzifikacija* etnične strukture in tudi delež »tujcev« oz. Neslovencev v celoti. Pri tem lahko pričakujemo še nadaljnje priseljevanje nižje kvalificirane delovne sile iz manj razvitih držav (že danes se kaže pomanjkanje delavcev v gradbeništvu, v zdravstvu ipd.). Vse pomembnejši pa bo bolj *individualizirani pritok* izobraženecv v zvezi z opravljanjem njihovih posebnih poklicnih vlog na območju Slovenije, dostikrat kot sodelavci velikih mednarodnih organizacij ali večnacionalnih korporacij, ki bodo imele svoje izpostave pri nas.

Najizzivalnejša pa je seveda možnost, da bo Slovencev na slovenskem ozemlju – v dolgoročni perspektivi – manj kot 50% vsega prebivalstva in bodo torej le *manjšina*. Glede na to je razumljivo, da Slovenci danes bolj podpirajo odpiranje mej z vidika sproščanja pretokov blaga in idej (informacij); manj pa sprejemajo tudi odprtost Slovenije, ko gre za priseljevanje tujcev. Vendar pa se bo v prihodnje problem zaostрил s tem, ker bo z vključevanjem v EU Slovenija hkrati izgubljala možnost, da bi o tem samostojno odločala.

Ob odpiranju mej postaja za Slovenijo zelo bistveno odgovor na vprašanje: do kakšnih družbenoprostorskih sprememb bo prišlo na podlagi

³ V tem smislu se že pojavljajo v tisku zaznave o trendih, ki vodijo k »raztrgani Sloveniji« ipd.

⁴ Pri tem ne gre za naključje, da Italija – kot članica EU – vendarle ni načela oz. ni mogla načeti vprašanja – *spremembe meje* s Slovenijo.

⁵ Podobno že prihaja do osredotočenja tujih firm na najprivlačnejših lokacijah znotraj mest, npr. v središču Ljubljane. Hkrati pa ne kaže pozabiti, da so tudi Slovenci že zasedli številne turistične lokacije ob istrski obali in drugod.

- a) še večje odprtosti državnih mej nasploh,
- b) kakšne posebne spremembe bodo pri tem sledile zaradi konkretne razporeditve urbanih središč na obeh straneh meje s sosednjimi državami (več pomembnih središč v neposredni bližini meje s Slovenijo) in
- c) kakšne bodo posledice preobrazbe meje s sosednjo državo v mejo z EU (primer Avstrije in nadaljevanje tega procesa z Italijo).

Tako kot je bilo v preteklosti značilno, da je (skoraj) vse čezmejne stike bodisi posredovala ali vsaj nadzirala država, tako se bo v prihodnje z *večjo odprtostjo* in demokratizacijo povečevalo število subnacionalnih akterjev, ki bodo *samostojno in neposredno* vstopali v transnacionalna omrežja. Na tem mestu omejujem to vprašanje predvsem na vlogo občin, mest in regij.

Predvidevanja in dejanske izkušnje iz drugih evropskih predelov nas prepričujejo, da bo ob odprtih ali odprtejših mejah prišlo do okrepitve čezmejnih povezav in s tem do oblikovanja novih ali do obnavljanja nekdanjih regij.⁶ Pri tem pa je odprtih nekaj občutljivih vprašanj, kot npr.:

a) Ali bo v novih razmerah – večje mednarodne odprtosti – prišlo do *obnavljanja* nekdanje *prevladujoče vloge* centra (v eni državi) do periferije (v drugi državi), tako kot npr. Gradca kot središča tudi v odnosu do slovenske Štajerske, Trsta do širšega slovenskega zaledja, podobno Gorice idr.?

b) Kako se bo razreševalo neskladje med *funkcionalnim* in *etničnim* načelom povezovanja v prostoru? Ali odpiranje državne meje hkrati pomeni umikanje državne zaščite nacionalne (etnične) identitete in prevlado ekonomskih interesov? Ali bo to vodilo do ponovnih teženj h germanizaciji in italijanizaciji?

c) Ali bo širjenje vpliva zunanjih urbanih (regionalnih) središč pomenilo zmanjševanje vpliva in dinamike rasti sedanjega središča Slovenije (Ljubljane) v smislu *zero sum game*, ali pa bosta večja odprtost in dinamika na obrobju Slovenije hkrati prispevali tudi k razvoju osrednjega dela Slovenije?

Diverzifikacija (globalizacija) povezav in samostojnosti

Po isti »logiki« kot Italijani (Amoroso, v Treuner, Foucher, eds., 1994) ugotavljajo, da je zoževanje procesa evropskega povezovanja med »hladno vojno« na zahodni del Evrope *okrepil prevlado* vzorcev vedenja starih industrijskih držav (Francije, Nemčije, Velike Britanije), podobno – le v nasprotni smeri – lahko pričakujemo, da se bo v prihodnje relativno *zmanjševala vezanost Slovenije* na njeno geografsko *soseščino*. Četudi se to nekaj časa še ne bo kazalo v statistiki o trgovinski menjavi, o naložbah ipd., pa bodo vendarle močno relativizirane morebitne težnje sosedov po prevladi. Na kulturnem področju je že očitno povsem prevladal globalni vpliv anglo-ameriškega »svetovnega jedra« zlasti z vidika popularne kulture (glasba, film...). Prav v zadnjem času je prvič v zgodovini slovenskega naroda prišlo do tega, da je »globalni vdor« (global intrusion) – kot se kaže v razširjanju angleščine – povsem očitno prevladal nad vplivi iz sosednjih držav oz.

⁶ Značilni zgledi so »čezmejne regije«, ki vključujejo obe strani nekdanje »železne zavese« – med Nemčijo in Češko, Avstrijo in Slovaško ter Madžarsko (Dunaj – Bratislava – Sopron) med Francijo in Španijo (Montpellier–Barcelona – Toulouse) med Dansko in Švedsko (razširjanje vplivnega območja Kobenhavna na južno Švedsko, tako da se oblikuje prva »skandinavska« regija, čeprav Švedi temu nasprotujejo), možno širjenje vpliva in gravitacijskega območja mesta Solun čez današnje meje v Bolgarijo in Makedonijo idr.

narodov.⁷ V znanosti je vloga sosednjih držav za Slovenijo po posameznih vedah in univerzah sicer različna (npr. geografija se močno navezuje na nemško govorno območje, podobno mariborska univerza goji intenzivnejše stike s tem območjem), na splošno pa ni prevladujoča in se bo relativno (ne absolutno!) verjetno še zmanjševala.⁸

V gospodarstvu je sicer (v posebnih razmerah) v letih po osamosvojitvi zlasti Avstrija uveljavljala najdejavnijo vlogo, vendar se bo v prihodnje tudi ta relativno zmanjševala. Politične pobude in spremembe pa so bolj vezane na Bruselj, Strasbourg, New York, Washington idr. Sedanje politične zaostritve z Italijo in Hrvaško so značilne za prehod v novi evropski red in torej izrazito prehodne narave.

Sedanje prekinitve ali omejitve povezav z območji nekdanje Jugoslavije se bodo postopoma zmanjševale. Vendar pa v prihodnje ne bo več take enosmerne vezanosti, kot je bila včasih, na to geografsko območje. Krepitev globalnih (anglo-ameriških) vplivov je v določenem smislu za Slovenijo celo osvobajajoča, če se s tem zmanjšuje nevarnost prevlade jezikov in kultur sosednjih narodov, zlasti pa germanizacije. Tudi ta »globalni« vpliv pa je dejansko le eden od partikularizmov. Vendar se vse bolj jasno kaže, da je od vseh partikularizmov prav ta, ki izhaja iz svetovnega jedra, še relativno *najmanj partikularističen*. Čim večji delež svetovne raznovrstnosti vključuje, tem bolj hkrati izgublja svojo partikularistično (imperialistično) naravo.

Prav z večjo in hitrejšo vključenostjo v procese globalizacije bi lahko majhen narod, kot je slovenski, ki ne more gojiti iluzij o samozadostnosti, v nekaterih pogledih celo prehitel sosednje in druge večje evropske narode, ki zaradi takšnih pretenzij (iluzij) začenjajo zaostajati.

Regionalna/lokalna avtonomija in nadnacionalno povezovanje

S tem ko se bo z odpiranjem državne meje za vse večje število (teritorialnih in neteritorialnih) akterjev povečeval razpon izbire alternativ v razširjenih, evropskih okvirih, se bo hkrati *zmanjševala* njihova *podrejenost* v okviru dosedanje hierarhične strukture znotraj države. Gre za proces teritorialne dehierarhizacije (Mlinar, 1993).

Proces osamosvajanja, v katerem so končno prišle na vrsto tudi majhne države, kot je Slovenija, se z njihovim konstituiranjem ni ustavil. Zato so težnje, da bi centralizirali odločanje na ravni Slovenije kot celote ter onemogočili institucionalizacijo regionalne ravni odločanja (hkrati z oslabitvijo občin), usmerjene proti razvojnemu toku. Toda normativna ureditev ne more ustaviti dolgoročnih razvojnih procesov, ki gredo v smeri krepitev avtonomije subsystemov hkrati z njihovim čezmejnimi povezovanjem s subjekti v drugih državah.

Uresničevanje takšnih trendov v Sloveniji bo:

a) po eni strani omejevala inercija tradicionalistične ujetosti v dane teritorialne okvire; pri tem gre za navajenost, da subnacionalni akterji vnaprej presojujejo svoje

⁷ Po spopadanjih z germanizacijo, italijanizacijo, madžarizacijo in – v okviru Jugoslavije – še s srbo-hrvatizmi, sta zdaj na prvem mestu anglicizacija in amerikanizacija.

⁸ Na določenih področjih delovanja je bila Slovenija enako ali celo bolj vključena v svetovnem merilu kot pa njene sosedje. V tem smislu so bile značilne zlasti intenzivne povezave – npr. že kar v sociologiji – z raziskovalci iz ZDA, saj je bila tedaj Slovenija (Jugoslavija) kot posebnost bolj zanimiva kot pa naše sosednje države. Pa tudi sicer je npr. Ljubljana v marsikakšnem pogledu bolj svetovljanska kot pa npr. Gradec ali Trst.

možnosti in se omejujejo v postavljanju svojih programov in ciljev le na prostor znotraj nacionalnih mej in znotraj dane hierarhične strukture;

b) po drugi strani pa – v nasprotju s prvim – gre prav v Sloveniji za velike izzive za čezmejno povezovanje, ki jih predstavljajo urbana središča, ki obkrožajo naše državno ozemlje, in srednjeevropska lega Slovenije nasploh.

Poleg tega pa se bodo tudi na ozemlju Slovenije (še preden bo postala članica EU) uveljavljale povezovalne spodbude EU, ki bodo vključevale (in že danes vključujejo) tudi lokalne in regionalne enote mejnih držav in še posebej prav obmejne regije teh držav.

Predvidevamo, da se bo v povezovanju mest in regij podobno kot pri drugih neteritorialnih akterjih postopoma zmanjševala ujetost v omejene okvire tradicionalne *kontigvitete* in teritorialne *hierarhije*. Razvojno najprodornejše enote se bodo vse bolj selektivno povezovale s subnacionalnimi enotami v drugih državah:

– da bi s takšnim tangencialnim povezovanjem (glede na državno središče) okrepile svoj avtonomni položaj in zmanjšale svojo podrejenost v okviru nacionalne hierarhije,

– da bi hitreje prišle do inovativnih rešitev, ki so zanje posebnega pomena,

– da bi s takšnim povezovanjem s skupnimi močmi rešile problem, ki ga ena sama regija ali mesto ne more (npr. onesnaženje voda),

– da bi v povezanosti z regijami ali mesti s podobnimi interesi v drugih evropskih državah (vzemimo npr. vinorodne regije in njihove interese) le-te učinkoviteje uveljavljale tudi na ravni EU.

Tako se bo relativno zmanjševala dosedanja enosmernost povezav v smeri proti državnemu središču (radialni vzorec stikov) in povečala njihova *razpršenost* tako glede na *geografsko smer* kot glede na *oddaljenost*. Država Slovenija bo pri tem – vsaj v določeni meri – izgubljala svojo nadzorno in posredniško vlogo; dinamika in kompleksnost delovanja subnacionalnih akterjev bosta postali neobvladljivi iz enega mesta (teoretsko oporo za takšno predvidevanje najdemo tudi v Willke, 1993).

»Polarizirani regionalni razvoj«?

Podobno kot pričakujejo regionalno diferenciacijo (Kuklinski, v Treuner, Boucher, 1994) celo govori o »*polariziranem regionalnem razvoju*« – v višegrajski skupini držav lahko predvidevamo, da se bo pojavljala tudi določena diferenciacija v dinamiki razvoja regij v Sloveniji. Na eni strani se nakazuje verjetnost, da bomo imeli dva tipa regij s hitrejšim razvojem:

a) ljubljanska (metropolitanska) regija z relativno diverzificirano ekonomsko strukturo⁹ in intenzivnejšo vključenostjo v mednarodna ali transnacionalna omrežja;

b) območja (pri nas ne gre za celotne regije), ki bodo imela prednost zaradi bližine meje z Italijo in Avstrijo in – še zlasti – tesnejšega čezmejnega povezovanja z urbanimi središči.

Na drugi strani pa bosta spet dva tipa regij (območij), ki bodo še nekaj časa zaostajale(a) v razvoju:

a) tiste(-a) z zastarelo (zlasti težko) industrijo in

⁹ V okviru višegrajskih držav pričakujejo, da bodo metropolitanske regije, še zlasti pa glavna mesta (Budimpešta, Praga, Varšava in Bratislava), igrale vlogo nekakšnih lokomotiv v nadaljnjem družbenoprostorskem razvoju teh držav.

b) tiste(-a), ki so relativno bolj oddaljene od zahodnih središč kapitala in inovacij.

Čeprav bodo vzhodni in južni predeli Slovenije v tem smislu na slabšem, pa vendarle diferenciacija (polarizacija) ne bo tako izrazita, saj imamo npr. staro industrijo v Mariboru, na Jesenicah, torej ob meji z Avstrijo ipd.; pa tudi zaradi majhnosti države in relativne bližine med regijami. Poleg tega pa je treba upoštevati tudi splošni trend k »ponotranjenju« državnih mej (Mlinar, 1994), kar bo vplivalo na zmanjševanje regionalnih razlik.

Vloga Ljubljane: Krepitev in slabitev

Predvidevanja glede spreminjanja vloge Ljubljane v prihodnosti so med drugim vezana na to:

- a) čim bolj bo točka (naj)lažje dostopnosti v odnosu in v primerjavi z drugimi kraji, tem pomembnejša bo njena vloga;
- b) podobno tudi glede na vključenost Slovenije v Evropsko unijo in
- c) podobno glede na to, koliko bo nastopala kot predstavnica celotne Slovenije.

Njena dostopnost se bo z gradnjo »cestnega križa« močno povečala tako z območja Slovenije kot tudi v evropskem merilu. Pri tem bo njena prednost tudi v tem, da bo imela položaj *središčne točke radialnih povezav* v okviru slovenskega cestnega omrežja. V tem smislu bo ravno z uresničitvijo sedanjega programa graditve avtocest dosežena relativno najbolj *koncentrična povezanost* Slovenije oz. njenih krajev. Šele potem bo prišla na vrsto faza tangencialnih cestnih povezav neposredno med regionalnimi središči (mimo Ljubljane) in šele z dograditvijo le-teh se bo sorazmerno zmanjšala prednost Ljubljane v primerjavi z drugimi urbani središči.

Nevključenost Slovenije v EU (EC) vpliva tako na izpeljavo posameznih prometnih poti kot tudi na čas graditve in obseg finančne pomoči. (Do)sedanji politični položaj Slovenije se je že začel izražati tudi v prepoznavnih težnjah, da se Slovenija – in s tem Ljubljana – pojavlja kot nekakšen prometni otok v programih graditve hitrih cestnih in železniških poti v kontekstu evropskih omrežij. Z ekološkega vidika je to celo ugodno, zlasti glede cestnega prometa; z ekonomskega vidika pa bo slabša dostopnost Ljubljane in Slovenije zmanjševala njuno *privlačnost* za tuja vlaganja in *tekmovalnost* nasploh.

V prihodnosti lahko pričakujemo, da se bodo še okrepile avtonomistične težnje, ki so že danes vidne v regionalnih gibanjih. To pa hkrati vključuje tudi njihovo *zavračanje* centralizma in apriorno zagotovljene *predstavniške vloge*, ki jo ima zdaj mesto Ljubljana. V Mariboru že danes poudarjajo: »Vse, kar napravijo v Ljubljani, predstavlja Slovenijo kot celoto, kar pa storimo v Mariboru, je pa naša stvar, četudi doseže mednarodno priznanje in veljavo.«

V tem smislu pa Ljubljana ne more računati, da bi lahko v prihodnje zadržala ali utrdila monopol predstavljanja Slovenije v svetu. Slovenija se ne bo predstavljala pred svetom z enim samim glasom, temveč *večglasno*.

Fleksibilnost v prostoru in času

V primerjavi s togostjo in uniformnostjo »fordistične« organizacije, ki je bila značilna za industrijsko dobo, je zdaj pred nami fleksibilnost »postfordizma«. Tako kot je prva izključevala *individualne razlike* in *avtonomijo*, tako pričakuje-

mo, da bo druga omogočala nadaljnje odvijanje procesa individualizacije (avtonomizacije in diverzifikacije). Najznačilnejša manifestacija spreminjanja v tem smislu pri nas v praksi je že nekaj časa širjenje *fleksibilnosti delovnega časa*. V izhodišču je bila pozornost osredotočena na pravico, da zaposlenim ni treba prihajati na delo in odhajati z dela ob vnaprej točno določenem času, temveč da – v mejah določene tolerance – lahko sami svobodno odločajo o tem. V prihodnje se bo ta fleksibilnost razširjala tudi na daljše časovne enote – teden, mesec, leto, na večletna razdobja (npr. »sabbatical«) in na celotno življenjsko obdobje.¹⁰

Hkrati pa se bo povečevala tudi fleksibilnost z vidika *prostorske organizacije* dejavnosti, ki do zdaj ni bila predmet tolikšne pozornosti in ni enako normativno opredeljena. Ne gre le za večjo samostojnost oz. *svobodo izbire*, kdaj zaposleni pride v službo, temveč gre tudi za izbiro, *kje bo opravljal svoje delo*, torej ali bo sploh »šel v službo«.

V svetu so že ugotovili, da gre za *dolgoročen trend*, tako da se vse manj dela opravlja na delovnem mestu znotraj prostorov delovne organizacije. Hkrati se povečujeta delež zaposlenih, ki delajo doma, in raznovrstnost del, ki jih opravljajo kar na domu.

Na to lahko gledamo zelo pragmatično: kaj bo to pomenilo za zmanjšanje potrebnega prevažanja od doma na delovno mesto (manjši stroški, olajšanje z vidika prenatrpanosti mestnega prometa ipd.); hkrati pa lahko v teh spremembah prepoznavamo tudi nekaj bolj temeljnega, t.j. dolgoročni proces človekovega osamosvajanja.

S tega vidika se nakazuje tisto, kar je za nekatere družbene sloje že danes veljavna praksa, t.j., da se z večjo osebno motiviranostjo in odgovornostjo pri prevzemanju kompleksnejših nalog zmanjšujeta *potreba in možnost nenehnega, sprotnega nadzora* njihovega uresničevanja. Povečuje pa se »časovno-prostorski blok« *svobodnega delovanja*: posameznik se znebi operativnega nadzora ne le za nekaj minut, nekaj ur ali dni, temveč lahko tudi za večletno obdobje (tako kot že danes velja npr. za univerzitetne profesorje ali znanstvenike raziskovalce ipd.).¹¹ Podobno pa se bo še povečevala fleksibilnost glede kraja (lokacije) opravljanja poklicne dejavnosti. V tem pogledu se odpirajo nove možnosti za boljši *izkoristek* že zgrajenih »sekundarnih bivališč« (počitniške hiše ali stanovanja). Čeprav so bila ta zgrajena in jih še gradijo za počitek, se izkaže, da so lahko primerna za najintenzivnejše in nemoteno delo.

Povečevanje asinhronosti življenjskih ritmov: odtujevanje med ljudmi v prostoru in času

Z višjo stopnjo individuacije se posamezniki in (pod-)skupine po eni strani osvobajajo svoje vnaprejšnje vezanosti na določeno okolje. Poleg takšne emancipacijske perspektive pa se vse bolj zaostrejujejo tudi problemi, do katerih prihaja ob

¹⁰ V zvezi s tem gre danes še za povsem nesmiselno togost glede časa upokojevanja, ki je očitno v nasprotju s procesom individualizacije, saj je takšna ureditev nasilje nad posamezniki in ne upošteva niti njihovih individualnih razlik niti njihove avtonomije. To pa pomeni blokado namesto sproščanja razvojnih zmogljivosti Slovenije.

¹¹ Večja avtonomija posameznika se bo torej med drugim – izražala tudi v pogostejši praksi dela na domu. To pa ne pomeni, da je pogostejše delo na domu že samo po sebi kazalnik večje individualne avtonomije, saj takšno delo med drugim dopuščajo tudi iz povsem nasprotnih razlogov. Nova informacijsko-telekomunikacijska tehnologija namreč povečuje možnosti »nadzora na daljavo«, še zlasti ko gre za rutinska dela. Ženska gibanja pa opozarjajo na nevarnost ponovne ujetosti tako zaposlenih žensk v omejeni prostor družine in gospodinjstva.

vse večji *diverzifikaciji »časovno-prostorskih poti«* posameznikov, pa bodisi da le-to opazujemo v (naj-) ožjih ali (naj-)širših časovnih in prostorskih okvirih. Predvidevamo, da se bo takšna diverzifikacija v prihodnje še povečala, ker je to spremni pojav povečevanja dinamike prostorske mobilnosti, preko katere posamezni subjekti uveljavljajo *optimizacijo* svoje *lokacije* v vse širših prostorskih okvirih. Vendar pa bosta takšna individualizacija in diverzifikacija vse bolj *oteževali hkratno fizično prisotnost* v določenem času in prostoru.

Tako se posamezne skupine dobesedno vse bolj praznijo, pa bodisi da vzamemo kot primer delovne skupine (organizacije) bodisi družino, katere bistvo je prav v neposrednih, osebnih stikih. Na podlagi različnih poklicnih in drugih interesov prihaja do vse večje prostorske *razpršenosti* in časovne *asinhronosti*, s tem pa tudi do omejitve ali prekinitve »primarnih odnosov« in do medosebne odtujenosti. Nova telekomunikacijska tehnologija bo ta problem reševala v glavnem z vidika poslovnih interesov, saj omogoča asinhrono komunikacije. To pa ne pomeni, da bi lahko prevzela vlogo nadomestila za primarne medosebne odnose. Zato se bo še povečala kriza družine (gospodinjstva) vsaj v obliki, kakršna je prevladovala (do) zdaj. Člani družine bodo tem *manj časa* preživljali *skupaj*, čim bolj bo raznovrstna ponudba različnih programov za »interesne aktivnosti«. Pač pa bo razširjanje telekomunikacijskih omrežij omogočalo, da bo vse več teh programov dostopnih tudi doma in da se bo s tem okrepila »domocentričnost« prebivalcev.

Od okolja, ki določa človeka k človeku, ki ustvarja svoje okolje

Glede na številne pojavne oblike uveljavljanja človekove samostojnosti in edinstvenosti (enkratnosti) v ožjem in širšem okolju bom na tem mestu le v zgoščenih oblikah predstavil značilne trende.

Zmeraj manj bo ljudi, ki bodo živeli v kraju svojega rojstva, in zmeraj manjša bo informacijska vrednost podatka o *stalnem* bivališču.

Posamezniki bodo vse bolj zavestno, selektivno izbirali kraj svojega (stalnega) bivališča, ki se bo še pogostejše razlikoval od bivališča njihovih staršev. Vse težje bo označevati, kateri kraj bivanja je kraj stalnega bivališča. Povečevala se bo pogostost sprememb »stalnega bivališča«.

Zmanjševal se bo vpliv starejše generacije znotraj družine (gospodinjstva) v primerjavi z drugimi vplivi na mlajšo generacijo. Pričakujemo, da se bodo mladi še bolj pogosto in v zgodnejših letih osamosvajali od staršev in prebivali drugod v istem ali v drugih krajih (državah) bodisi v samskih gospodinjstvih bodisi skupaj z vrstniki bodisi s partnerjem v zakonski zvezi ali v zunajzakonski skupnosti.

Velikost gospodinjstev (glede na število članov) se bo še vnaprej postopoma zmanjševala; povečevalo se bo število samskih gospodinjstev.

Medtem ko je bilo v preteklih desetletjih v ospredju vprašanje, kako sploh priti do stanovanja in (za precejšen delež prebivalcev) do zaposlitve, lahko pričakujemo v prihodnje večjo »izbirčnost« iskalcev stanovanj; zato lahko pričakujemo, da bodo ostajala tudi prazna (neupljena, nevseljena) stanovanja, in na ta način bodo tudi ponudniki postali bolj senzitivni za vse bolj raznovrstne potrebe in preference potencialnih stanovalcev.

Medtem ko se je do zdaj zdelo normalno, da se problem zaposlitve v manjših krajih razreši s tem, da se v kraju postavi tovarna, v kateri najde delo večina prebivalcev, bo takšna »rešitev« v prihodnje zmeraj manj zadovoljiva. Bodisi da gre za večjo tovarno (podjetje) ali za manjši t.i. »*dislocirani obrat*«, v obeh primerih

je razpon *raznovrstnosti del premajhen*, da bi ob vse večji individualizaciji tudi v prihodnosti zadovoljeval in zajel večino domačih iskalcev zaposlitve.

Iskanje optimalne lokacije v prostoru oz. kraju (stalnega?) bivališča družine bo vse težje zaradi *različnih profesionalnih interesov zakoncev*, še zlasti tistih z višjimi stopnjami izobrazbe. V preteklosti se ni zdelo problematično, če je družina rudarja sledila očetu v kraj, kjer je on zase našel primernejšo zaposlitev. V prihodnje pa bo šlo vse pogostejše za t.i. »dual career families«, ko postaneta *nesprejemljivi* enostransko prilagajanje in *podrejanje*. Poklicno optimalna rešitev za enega bo lahko povsem neustrezna za drugega. Take razmere bodo razlog za nezadovoljstvo in celo za razpad družine in gospodinjstva, še zlasti glede na to, ker se bo povečevala tudi *oddaljenost med kraji optimalnih izborov* enega in drugega zakonca tako znotraj Slovenije kot tudi v evropskem in svetovnem merilu.

Z višjo stopnjo individualizacije se bosta povečevala število razvez zakonskih zvez kot tudi delež *večkratno poročenih zakoncev*. To pa je povezano z večjo prostorsko *razpršenostjo staršev in otrok* iz več zakonov in s tem s toliko manjšo možnostjo kontinuiranega opravljanja starševske vloge (»non-residential parenting«, Depner, Bray, 1993). Ta problem bo imel (in že ima) zadostno težo v primerih, ko otroci iz različnih zakonov živijo v istem kraju kot njihovi starši. Še večji pa bo ob sproščenejši prostorski mobilnosti čez meje Slovenije, ko bodo prekinitive vezi med starši in otroki še dolgotrajnejše.

Z razpršitvijo interesov, ki bo še povečevala težnje k mobilnosti v vse širšem prostoru, se bosta povečevali razpršenost in oddaljenost med sorodniki in med prijatelji. Čeprav se vzporedno s tem razširjajo tudi telekomunikacijske povezave, pa le-te ne bodo mogle zagotoviti, da bi posameznik v stiski (bolniki, ostareli ipd.), ki bi potrebovali njihovo pomoč v fizičnem smislu, lahko še računali nanje. V tem smislu tudi *ideja o (re)integraciji v lokalno skupnost*, ki je bila že do zdaj – kot je ugotavljal Bulmer, 1987 – v praksi reducirana predvsem na pomoč ženskega dela (krvno in prostorsko) bližnjih sorodnikov, v prihodnosti izgublja pomen. V tem smislu bo otežena deinstitucionalizacija pomoči tistim, ki ne morejo (več) skrbeti sami zase.

Kolektivizem in zasebnost v prostoru

»Socialistično« razumevanje razvoja in optimalne prostorske organizacije je enostransko poudarjalo le »podružbljanje« (kolektivizem). Le-to so razumeli ne le z vidika medsebojne povezanosti, temveč prav dobesedno v smislu *fizične bližine*. V tem se kaže miselnost 19. stoletja, ko je fizična oddaljenost večinoma pomenila tudi družbeno nepovezanost oz. kar izključenost iz družbenega dogajanja.

V današnjih okoliščinah, ko se povečuje dostopnost s prometnimi sredstvi in še zlasti povezanost na podlagi nove informacijsko-komunikacijske tehnologije (in seveda ob upoštevanju sprememb v političnem sistemu), pa prehaja poudarek bolj na drugo stran. Danes ni več temeljni problem oddaljenost, geografska odmaknjenost ljudi od družbenega dogajanja. Pač pa stopa v ospredje vse raznovrstnejše *neželeno in neobvladljivo poseganje v človekovo »osebno sfero«* in problem, kako naj se ubrani (ali kako naj ga družba zaščiti) pred neželenimi vplivi iz ožjega in širšega okolja. Ta problem se najbolj zaostruje ravno v največjih mestih oz. na območjih z visoko gostoto pozidave, kar se izraža v težnji (nasprotno od »bega s podeželja« po drugi svetovni vojni) – k »begu iz mesta«. Ob upoštevanju takšne razlage in izkušenj v razvitejših državah lahko tudi v prihodnosti pričakujemo

uveljavljanje težnje k bolj razpršeni naselitvi tako v bližini mestnih naselij kot tudi v bolj oddaljenih podeželskih območjih. Hkrati pa bo prebivanje znotraj mesta še nadalje privlačno za nekatere kategorije prebivalstva (npr. zakonce brez otrok, poslovneže, samce idr.).

Takšen umik iz okolja, ki je najbolj agresivno v odnosu do posameznika in družine in kot tako težko obvladljivo (v tem smislu človek ni več avtonomni subjekt), se kaže tako v težnji, da se prebivalci izselijo iz stanovanja v velikih stanovanjskih zgradbah (blokih) kot tudi z ožjega območja večjih mest. Tako lahko pričakujemo, da bo še v prihodnjih desetletjih prisoten *močan pritisk* k bolj *razpršeni naselitvi*. Pri tem ob splošni težnji k individualizaciji računamo

- s povečevanjem *dohodka* prebivalcev in s tem možnosti, da si zagotovijo kakovostnejše bivalno okolje, ki zagotavlja večjo zasebnost in neposrednejši stik z naravo,

- izboljševanje prometne infrastrukture in povečevanje števila avtomobilov,
- večjo telekomunikacijsko povezanost in oskrbo z različnimi storitvami in dobrinami na daljavo (»tele-«, npr. telemedicina, telenakupovanje, teleizobraževanje ipd.).

Hkrati pa lahko pričakujemo, da bo na višji stopnji ekonomskega in tehnološkega razvoja tudi znotraj mest več možnosti za zagotovitev bivalnega okolja, ki ne bo več imelo tistih slabosti, ki danes najbolj odvrčajo prebivalce (hrup, onesnaženi zrak ipd.). Pa tudi prostorske omejitve, kot je zmanjševanje razpoložljivih površin za pozidavo, bodo pogojevale bolj strnjeno naselitev (decentralizirano koncentracijo).

Deinstitucionalizacija in reintegracija

Vse institucionalne oblike kolektivnega bivanja (samski delavski domovi, domovi za ostarele, dijaški in študentski domovi, bolnišnice, vojašnice, vzgojno-poboljševalni zavodi, domovi za invalidno mladino in celo zapori) bodo v prihodnosti izpostavljeni zahtevam po *večji odprtosti* in po pospeševanju stikov z okoljem. Načelo, da je mogoče probleme določenih kategorij ljudi uspešno reševati z njihovo (*iz-)*ločitvijo v posebne ustanove (pa še te prostorsko ločene na posebne lokacije znotraj ali zunaj naselja), bo zmeraj manj sprejemljivo.

Namesto takšne segregacije predvidevamo, da se bodo uveljavljale *nove oblike reintegracije* v lokalno skupnost. Nova komunikacijska tehnologija, tako kot npr. »Lifeline«, ki omogoča ostarelim in bolnikom stik z zdravniško službo in sorodniki ipd. (Hojnik, 1993), kadar to – tudi hipoma – potrebujejo, se zdi, da značilno ponazarja, kako iskati *komplementarnost* med posameznikom, njegovimi bližnjimi in pomembnimi institucijami v ožjem in širšem prostoru.

Sklepne misli

V sklepnem delu tega prispevka naj se vrnem k uvodnemu razmišljanju o epistemoloških okvirih predvidevanja in možnostih vplivanja na nadaljnje družbeno-prostorske spremembe. Na podlagi predstavljene analize si lahko utrdimo prepričanje o navidezno nasprotujočih si spoznanjih:

- a) po eni strani podana razčlenitev utemeljuje sklep o velikih *možnostih zavestnega vplivanja* na dinamiko odvijanja nadaljnjih sprememb,

b) po drugi strani pa je hkrati treba preseči močno razširjene iluzije v praksi, da se za vsako nezadovoljivo stanje samodejno predpostavlja možna rešitev na podlagi *diskrecijske moči (odločanja)* zadevnih državnih organov ne glede na razvojne zakonitosti.

V prihodnosti se bo torej še bolj jasno pokazalo, kako nemočna je državna intervencija, kadar se le-ta spopade z neizprosno razvojno logiko. Hkrati pa bo popolnejše poznavanje te logike dajalo akterjem določeno prednost pred vsemi drugimi, saj bodo znotraj njenih okvirov razvili svojo pobudo in ustvarjalnost, s katero bodo prehiteli druge, ki po inerciji ostajajo v prevzetih mejah danosti. S tem ko razkrivamo svojo določenost, si torej hkrati širimo meje svobodnega delovanja. Razvoj torej hkrati pomeni tako več samostojnosti kot več omejevanja (arbitrarnosti).

LITERATURA

- BUFON, Milan (1992): Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost, Trst, Založništvo tržaškega tiska
- BULMER, Martin (1987): *The Social Basis of Community Care*, London, Allen and Unwin
- CURSON, Chris (1986): *Flexible Patterns of Work*, London Institute of Personnel Management
- DEPNER, Charlene, Bray James (1993): *Nonresidential parenting*, London, Sage
- DEVETAK, Silvo et al. (Eds.) (1993): *Small Nations and Ethnic Minorities in an Emerging Europe*, Muenchen, Slavica Verlag
- GAZARYAN, Artashes (1994): Economic and political issues of a regional self-determination in post-totalitarian countries, *Regions of Europe*, 8
- GORZELAK, Grzegorz, Kuklinski Antoni (Eds.) (1992): *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe*, Warszawa
- HOJNIK, Ida (1993): Starostnik v bivalnem okolju in telekomunikacijska tehnologija, *Teorija in praksa*, let. XXX, št. 7-8
- HORVAT, Gyula (1993): Development strategies in the Alpine- Adriatic region, Pecz, Centre for Regional Studies
- KLINAR, Peter (1992): O mednarodnih odnosih v Sloveniji (avtohtoni in imigranti), v Niko Toš, Slovenski izziv, Ljubljana, FDV
- KUKLINSKI, Antoni (Ed.) (1990): *Globality versus locality*, Warsaw, Institute of Space Economy
- MLINAR, Zdravko (ur.) (1981): *Usmerjanje družbenega razvoja*, Ljubljana, Univerzum
- MLINAR, Zdravko (1992): *European Integration and Sociospatial restructuring*, *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 12, No.8
- MLINAR, Zdravko (1993): Teritorialna dehierarhizacija v nastajajoči »novi Evropi«, *Teorija in praksa*, let. XXX, št. 11-12
- MLINAR, Zdravko (1994): Individuacija in globalizacija v prostoru, Ljubljana, SAZU
- MUŠIČ, Vladimir (1992): Evropski izzivi v prostorski integraciji Slovenije idr., 12. Sedlarjevo srečanje: Nacionalna strategija prostorskega razvoja Slovenije, Postojna
- NAISBITT, John (1985): *Megatrendovi*, Zagreb, Globus
- NAISBITT, John, Aburdene Patricia (1990): *Mega Trends 2000*, New York, William Morrow and Co.
- PAK, Mirko (ur.) (1993): *Geografski aspekti obmejnosti in regionalnega razvoja*, Dela 10, Ljubljana, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, Ljubljana
- POCHE, Bernard (1992): Identification as a process: territories as an organizational or symbolic area, v Z. Mlinar (Ed.) *Globalization and Territorial Identities*, Aldershot, England, Avebury
- POCHE, Bernard (1993): Lombardska liga: od kulturne avtonomije do integralnega federalizma, *Teorija in praksa*, XXX, št. 1-2
- SZUL, Roman (1988): Space as an Economic and Political Factor: The Case of Poland and Yugoslavia, v: Grzegorz Gorzelak (Ed.) *Regional Dynamics of Socio-Economic Change*, Warszawa, Institute of Space Economy
- TREUNER, Peter and Foucher Michel (Eds.): *Towards a New European Space*, Pre-print, 1994
- VRSAJ, Egidio (1993): *La repubblica della Slovenia tra l'Europa e i Balcani*, Milano, Franco Angeli
- WAHLSTROM, Bengt (1991): *Europe 2002; Looking Ahead to a New Europe*, London, Kogan Page
- WILLKE, Helmut (1993): *Sistemska teorija razvitih družb: Dinamika in tveganost moderne družbene samoorganizacije*, Ljubljana, Znanstvena knjižnica FDV